

Το βιβλίο του Χάρακα *Ιστορία Νέας Ελλάδος, 1936*

Ευαγγελία Κανταρτζή

Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης
info@ekedisy.gr

Το 1928 ο Βενιζέλος εξασφαλίζοντας αυτοδυναμία επανέρχεται στην πολιτική σκηνή. Η περίοδος όμως, από το 1928-1932 έχει τελειώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από την πρώτη περίοδο της βενιζελικής εξουσίας, γεγονός που ερμηνεύει και τη θέσπιση συγκεκριμένων πολιτικών μέτρων. Κοινωνικά στρώματα εκφράζουν την αντίθεσή τους στο υπάρχον πολιτικό σύστημα, ενώ η αριστερά αυξάνει τη δύναμή της. Η ψήφιση του Ιδιώνυμου «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών»¹ το 1929 είναι ένα από τα μέτρα που παίρνει η κυβέρνηση προσπαθώντας να αντιδράσει στα νέα δεδομένα.

Μεγάλη βαρύτητα δόθηκε από την Κυβέρνηση Βενιζέλου στην εκπαίδευση με τα νομοσχέδια των υπουργών Παιδείας Κωνσταντίνου Γόντικα το 1929 και Γεωργίου Παπανδρέου το 1930 να αποτελούν το συστατικό στοιχείο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που αποτελεί σύνθεση της μεταρρύθμισης του 1917 με προσθήκη νέων στοιχείων, καθώς το σχολείο έπρεπε να προσαρμοστεί στις νέες οικονομικές ανάγκες της χώρας. Γληνός, Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης στηρίζουν τις μεταρρυθμίσεις καθώς τοποθετούνται στο Υπουργείο Παιδείας σε σημαντικές θέσεις και αναλαμβάνουν τον έλεγχο για την ορθή εφαρμογή υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων.

Την περίοδο αυτή ιδρύονται νηπιαγωγεία, οικοδομούνται πολλά νέα σχολικά κτίρια, καθιερώνεται εξαχρονό μικτό δημοτικό σχολείο και εξατάξιο γυμνάσιο με διαφοροποίηση στις μεγάλες τάξεις σε κλασικό και πρακτικό, προβλέπεται η ίδρυση επαγγελματικών σχολείων, γεωργικών, εμπορικών και οικοκυρικών. Στο γλωσσικό ζήτημα προωθείται μια σημαντική πρωτοβουλία, καθώς η δημοτική γλώσσα το 1930 επί υπουργίας Γεωργίου Παπανδρέου (Μπουζάκης, 1999) και με τον Νόμο 5045 «περί σχολικών βιβλίων» θα οριστεί να διδάσκεται σε όλες τις τάξεις του δημοτικού σχολείου. Ο Νόμος, συντάκτες του οποίου είναι ο Μίλτος Κουντουράς και ο Δημήτριος Λάμπας, εισάγει μια σειρά καινοτομιών στη γλώσσα και στη διαδικασία συγγραφής, έγκρισης και χρήσης των σχολικών βιβλίων. Βέβαια, οι καινοτομίες αυτές δεν εμφανίζονται για πρώτη φορά στη σχετική νομοθεσία, εφόσον είχαν θεσμοθετηθεί και παλαιότερα, ξεχωριστά όμως. Εκείνο που διαφοροποιεί αυτόν τον νόμο είναι η γενικότερη σύλληψή του για τη ριζική αναμόρφωση του καθεστώτος των σχολικών βιβλίων και τη δημιουργία ενός κλίματος παιδαγωγικής ελευθερίας και αυτονομίας για εκπαιδευτικούς και μαθητές.

---

¹Ο νόμος αφορούσε όλους τους πολίτες και έκανε ειδική μνεία στους εκπαιδευτικούς: «καίτοι μη υποπεσόντες εις αξιόποινον πράξιν του παρόντος νόμου, προπαγανδίζοντες εν τούτοις κομμουνιστικές αρχάς, ή προσβάλλοντες την ιδέαν της πατρίδος ή τα εθνικά σύμβολα, απολύονται οριστικώς της υπηρεσίας μετ' απόφασιν του οικείου Συμβουλίου» (άρθρο 6, παρ. 1).

Εικόνα 1. Το εξώφυλλο του βιβλίου

Η αποτυχία στις εκλογές των φιλελευθέρων και η παραίτηση Βενιζέλου θα σημάνει και το τέλος αυτής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Η χώρα ταλανίζεται από πολιτική αστάθεια. Σχηματίζεται κυβέρνηση υπό τον Τσαλδάρη το 1933, στη συνέχεια –μετά την παραίτησή της– και πάλι κυβέρνηση Βενιζέλου, εκλογές με οριακή νίκη του Τσαλδάρη, μεσολαβεί το αποτυχημένο κίνημα του Πλαστήρα με την πρόφαση του επερχόμενου κομμουνιστικού κινδύνου και παραδίδεται η εξουσία σε προσωρινή κυβέρνηση υπό τον υποστράτηγο Αλέξανδρο Οθωναίο. Ακολουθεί το αποτυχημένο κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου του 1935 και παρέμβαση των στρατιωτικών με το κίνημα του Κονδύλη που οδηγεί στην ανατροπή του Τσαλδάρη στις 10 Οκτώβρη 1935, οπότε και καταργείται η Αβασίλευτη Δημοκρατία, ενώ το δημοψήφισμα του 1935 οδηγεί στην παλινόρθωση της Βασιλείας.

Ο Γεώργιος ο Β΄ διορίζει ως Υπουργό των Στρατιωτικών τον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος αναλαμβάνει να εξουδετερώσει κάθε στρατιωτική επέμβαση στα πολιτικά πράγματα. Μια σειρά αλυσιδωτών δραματικών γεγονότων εδραιώνουν τη θέση του Μεταξά και δημιουργούν εκείνο το ιδιάζον περιβάλλον, το οποίο θα επιταχύνει τις πολιτικές εξελίξεις για την επιβολή της δικτατορίας. Ακόμα και οι διαδοχικοί θάνατοι (Βενιζέλος, Τσαλδάρης, Δεμερτζής, Κονδύλης, Κουντουριώτης, Ζαΐμης, Παπαναστασίου), μέσα σε διάστημα λίγων μηνών επιτείνουν την κρισιμότητα της κατάστασης. Μετά τον θάνατο του υπηρεσιακού πρωθυπουργού Δεμερτζή τοποθετείται από τον Γεώργιο Β΄ στη θέση του ο Μεταξάς, γεγονός που προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις.

Στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς, εξασφαλίζοντας τη συναίνεση του Γεωργίου του Β΄, αναστέλλει ορισμένα άρθρα του συντάγματος, διαλύει τη Βουλή και επιβάλλει το δικτατορικό καθεστώς. Η δικαιολογία ήταν ότι ο κομμουνισμός σχεδίαζε ανατρεπτική στασιαστική κίνηση αφού πρώτα είχε διαβρώσει τον κρατικό μηχανισμό και το στράτευμα.

Η πολιτική αστάθεια και οι δυσμενείς εξελίξεις στην πολιτική σκηνή, όπως είναι φυσικό, επηρεάζει το εκπαιδευτικό σκηνικό. Δρομολογούνται νέες εξελίξεις στον χώρο της εκπαίδευσης και η μεταρρύθμιση του 1929 σιγά σιγά ψαλιδίζεται, έως ότου το 1936 καταργείται οριστικά με την καταγγελία ότι είναι «εθνοφθόρος» και στρέφεται στην προσπάθεια υπονόμευσης της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας. Έτσι, δεν ολοκληρώνονται οι καινοτομίες που είχαν θεσπιστεί. Η εκπαίδευση αποκτά διαφορετικό προσανατολισμό συντηρητικό, οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις χαρακτηρίζονται «κομμουνιστικές» και το σχολείο γίνεται μέσο ιδεολογικής χειραγώγησης με τους εκπαιδευτικούς να υφίστανται διώξεις και απολύσεις. Στόχος της εκπαίδευσης τώρα θεωρείται αποκλειστικά ο εθνικός φρονηματισμός (Καψάλης & Χαραλάμπους, 2008).

Αλλαγές έχουμε, όπως είναι αναμενόμενο και στο γλωσσικό ζήτημα. Ο Υπουργός Παιδείας Τουρκοβασίλης με τον Νόμο 5911/1933 «Περί διδακτικών βιβλίων» περιορίζει τη δημοτική γλώσσα ξανά στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού και επαναφέρει την

καθαρεύουσα στις δύο τελευταίες τάξεις με το επιχείρημα: «εις τούτο ήγαγεν ημάς η επί μάλλον και μάλλον επιτεινομένη κατά τα τελευταία έτη γλωσσική αναρχία και αποχαλίνωσις, εις ην δια των κρατικών επεμβάσεων ηνοιχθησαν διάπλατοι αι θύραι των σχολείων, ιδία του δημοτικού σχολείου [...]». Ο υπουργός επικαλείται και «την πίεσιν ολοκλήρου της επαναστάσης κοινής γνώμης» για τη δράση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και «την πλήρη χαλάρωσιν του εθνικού και θρησκευτικού παράγοντος» (Εισηγητική Έκθεσις και Σχέδιον Νόμου περί Διδακτικών Βιβλίων).

Το 1935 η καθαρεύουσα ορίζεται να διδάσκεται και στη Δ΄ τάξη σύμφωνα με το Ν.Δ. της 2 Νοεμβρίου «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως εκπαιδευτικών νόμων»: «Οι συγγραφείς εγκεκριμένων διδακτικών βιβλίων της δ΄ τάξεως του δημοτικού σχολείου δια την τετραετίαν 1934-1938 υποχρεούνται όπως προσαρμόζοντες εις την κατά τ΄ ανωτέρω καθαρεύουσαν την γλώσσαν των αναγνωστικών και υποβάλωσι ταύτα μέχρι τέλους Ιανουαρίου 1936 εις την συσταθησομένην αρμοδίαν κριτικήν επιτροπήν του επικειμένου διαγωνισμού προς θεώρησιν και λήψιν αδείας κυκλοφορίας διά τα έτη 1936-1937 και 1937-1938». Έτσι, σταματά η παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο μεγαλύτερες τάξεις και διδάσκεται αποκλειστικά η καθαρεύουσα (Μήτσης, 1999: 229-230).

Το βιβλίο Ιστορίας του Χάρακα εκδίδεται μέσα σε αυτό το πολιτικό και γλωσσικό καθεστώς από τον Εκδοτικό Οίκο του Ράλλη. Ο ίδιος εκδοτικός οίκος είχε εκδώσει και βιβλίο της Ε΄ τάξης του Χάρακα. Οι Εκδόσεις Ράλλη ειδικεύονται σε εκδόσεις που αφορούν κυρίως τα παιδιά και για να πλησιάσουν το αναγνωστικό κοινό αυτής της περιόδου εκδίδουν και το περιοδικό *Παιδική Χαρά*. Μέσα από τις σελίδες αυτού του περιοδικού ο Αρ. Ράλλης, εκδότης και διευθυντής, υποστήριξε τη δημοτική γλώσσα, προτρέποντας τους αναγνώστες τους να γράφουν σε αυτή, καθώς τη θεωρούσε τη φυσική τους γλώσσα.

Το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί την 2^η έκδοση του βιβλίου. Η εγκριτική απόφαση χρονολογείται στις 10 Ιουλίου 1936 με ισχύ τετραετίας και τυπώθηκε σε 7.000 αντίτυπα. Το βιβλίο δηλαδή έχει εγκριθεί προ της δικτατορίας του Μεταξά, αλλά κυκλοφορεί στα χρόνια δικτατορίας του Μεταξά.

Το βιβλίο είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα ακολουθώντας φυσικά τη σχετική νομοθεσία, σύμφωνα με την οποία η χρήση της καθαρεύουσας είναι υποχρεωτική για την ΣΤ΄ τάξη.

Είναι άγνωστος ο εικονογράφος του βιβλίου αλλά η επιλογή της σύνθεσης του εξωφύλλου είναι ενδεικτική του περιεχομένου του βιβλίου και του στόχου που έχει ως βιβλίο Ιστορίας. Μέσα σε ολόκκινο φόντο προβάλλεται, ενισχύεται και τονίζεται μια σκηνή: είναι μια πολεμική σκηνή με άνδρες την ώρα της μάχης κρατώντας καριοφίλια, εικόνα που σαφώς παραπέμπει στην επανάσταση του 21, η οποία αποτελεί και το κύριο περιεχόμενο του βιβλίου. Ένας από τους αγωνιστές σε πρώτο φόντο κρατά την ελληνική σημαία η οποία τονίζεται όχι μόνο λόγω του μεγάλου μεγέθους με το οποίο απεικονίζεται, αλλά και γιατί ξεπροβάλλει και βγαίνει από το στρογγυλό φόντο μέσα στο οποίο περικλείεται η αναπαράσταση της σκηνής της μάχης.

Η επιλογή της σημαίας κουβαλά και μεταφέρει το δικό της μήνυμα καθώς η σημαία, από όλα τα εθνικά σύμβολα, είναι το πιο δυνατό. Είναι το σύμβολο του τι έχει κάνει το έθνος, τι θέλει να κάνει, και τι, στην πράξη, εξιδανικεύει. Στις εθνικές επετείους η σημαία αναρτάται σε όλα τα κρατικά κτίρια, αλλά κοσμεί επίσης πολλά ιδιωτικά σπίτια. Ο συμβολισμός που μεταφέρει την καθιστά από τους πρώτους στόχους δολιοφθοράς σε περιόδους αναταραχών.

Οι σημαίες που συμβολίζουν τα κράτη εμφανίστηκαν μετά τις δύο μεγάλες επαναστάσεις του 18ου αιώνα, την Αμερικανική και τη Γαλλική. Η γαλανόλευκη καθιερώθηκε ως εθνικό σύμβολο στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου στις 13 Ιανουαρίου του 1822.

Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει πίνακας των εικόνων και των χαρτών που χρησιμοποιήθηκαν, 52 συνολικά. Η εικονογράφηση στο εσωτερικό του βιβλίου αποτελείται κυρίως από πίνακες με εθνικά θέματα και πορτρέτα εθνικών ηρώων που στόχο έχουν να ενισχύσουν το μήνυμα των κειμένων.

Το βιβλίο αποτελείται από 3 μεγάλες ενότητες: Στην πρώτη ενότητα υπάρχουν τα κεφάλαια «Η κατάσταση της Ευρώπης κατά τον 15^ο αιώνα και εφεξής», «Φοβερά παθήματα των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας», «Οργάνωσις των Χριστιανών επί Τουρκοκρατίας», «Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας», «Επαναστατικά κινήματα των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας», «Προπαρασκευή της Ελληνικής Επανάστασεως». Η δεύτερη ενότητα ξεκινά με το κεφάλαιο «Το πρώτον έτος της επαναστάσεως του 1821» και συνεχίζει με τα κεφάλαια ανά έτος της επανάστασης φθάνοντας έως τα τελευταία έτη της επανάστασης 1827-8. Στην τρίτη και τελευταία ενότητα υπάρχουν τα κεφάλαια «Η Ελλάς επί της Βασιλείας του Όθωνος 1832-1862», «Η Ελλάς επί βασιλείας Γεωργίου του Α΄ 1863-1913» και «Η Ελλάς επί βασιλείας του Κωνσταντίνου». Η τελευταία ενότητα τελειώνει με το κεφάλαιο «Τα μετά την Μικρασιατική καταστροφή». Είναι η περίοδος του Μεταξά και δε θα μπορούσε να λείπει κεφάλαιο αφιερωμένο στην «προσφορά» και το «έργο» του δικτάτορα.

Μέσα στο βιβλίο του Χάρακα, το οποίο βέβαια ακολουθεί το δομημένο Αναλυτικό Πρόγραμμα, το εθνικό αφήγημα δομείται μέσα από τις περιγραφές κυρίως πολεμικών γεγονότων και εθνικών ηρώων. Εξάλλου, η εθνική εποποιΐα δημιουργείται ευκολότερα μέσα από τους θύλους των πολέμων, καθώς δημιουργείται η αίσθηση ότι το έθνος πάντοτε περιβαλλόταν από ξένους και εχθρούς με τα μέλη του να είναι αναγκασμένα να διεξάγουν συνεχείς αγώνες για τη διατήρησή του. Η αφήγηση των δεινών και των συμφορών του έθνους μέσα στον χρόνο αποτελεί και ένα από τα βασικά στοιχεία δόμησης του έθνους, καθώς – όπως είχε επισημαίνει και ο Renan– «η μνήμη της κοινής δυστυχίας ενώνει περισσότερο από εκείνη της χαράς» (Λέκκας, 2001: 127).

Σύμφωνα και με την Κουλούρη «Η αγάπη προς την πατρίδα επιχειρείται με δύο τρόπους: πρώτον εμπνέοντας τη συμπάθεια και τη συμπόνοια για τις δυστυχίες και τα δεινά της. Στον πρώτο στόχο συμβάλλει μια ιστοριογραφία επικού χαρακτήρα όπου το ελληνικό έθνος μέσα από δύσκολους και άνισους αγώνες κερδίζει πάντα το έπαθλο του νικητή. Το δεύτερο στόχο εξυπηρετεί κατ' αποκλειστικότητα η ιστορία της Τουρκοκρατίας. Η περίοδος αυτή περιγράφεται ως η πλέον δραματική του ελληνικού ιστορικού βίου και τονίζονται με μεγάλη έμφαση τα δεινά που υπέφεραν οι υπόδουλοι Έλληνες από τη θηριωδία των Τούρκων» (Κουλούρη, 1988: 79).

Μια τέτοιου είδους αφήγηση είναι και η εξιστόρηση των δεινών που υπέστη το έθνος μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Ο τίτλος είναι χαρακτηριστικός: «Φοβερά παθήματα των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας». Το πρώτο κεφάλαιο «Ο εξισλαμισμός των Χριστιανών» αναφέρεται στους διωγμούς εναντίον των χριστιανών από τους Τούρκους. Στη συνέχεια, όμως, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφέρει σε εκτεταμένο κείμενο ότι υπήρχαν και πολλοί Χριστιανοί που με δική τους θέληση εξισλαμίζονταν: «Άλλοι μεν διά να λάβουν μεγάλα αξιώματα εις τον στρατόν και εις άλλας θέσεις του κράτους. Άλλοι δε διά να απαλλαγούν από μεγάλας πιέσεις. Και άλλοι διά να ωφεληθούν διαφοροτρόπως [...] Πάντες όμως ούτοι επολέμουν τους Χριστιανούς, σκληρότερον και από τους πραγματικούς Τούρκους». Στα επόμενα κεφάλαια περιγράφονται αναλυτικά και τα άλλα δεινά που υπέστη το έθνος, όπως το παιδομάζωμα, ο κεφαλικός φόρος και γενικά κάθε είδους «ταπεινώσεις και εξευτελισμοί».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το κεφάλαιο το οποίο αναφέρεται όχι μόνο στην παροχή θρησκευτικών προνομίων από τον Μωάμεθ στον Πατριάρχη Γεννάδιο Β΄ αλλά και των

πολιτικών προνομίων τα οποία δόθηκαν στην εκκλησία λόγω του τρόπου διοίκησης που ακολουθούσαν οι Οθωμανοί με τα μιλλέτ. Όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί δημιούργησαν ένα μιλλέτ με ανώτατο αρχηγό τον Οικουμενικό Πατριάρχη, ο οποίος δεν ήταν μόνο θρησκευτικός αρχηγός αλλά και μιλλέτ μπασί, δηλαδή ο ανώτατος διοικητής του έθνους και υπόλογος απέναντι στον Σουλτάνο για τη συμπεριφορά των χριστιανών. Έτσι, η εκκλησία εντάχθηκε στο οθωμανικό διοικητικό και φορολογικό πλαίσιο και δημιουργήθηκε μια ιδιότυπη κατάσταση.

Εικόνα 2. Εικόνα από το αντίστοιχο κεφάλαιο σελ. 31

Σε όλα τα βιβλία Ιστορίας υπάρχει το κεφάλαιο στο οποίο περιγράφεται η κατάσταση που διαμορφώθηκε στον χώρο της παιδείας. Στο βιβλίο του Χάρακα αφιερώνεται η ενότητα «Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας» στην οποία περιέχονται τα κεφάλαια «Διάφορα ελληνικά σχολεία» και οι «Διδάσκαλοι του Γένους». Το περιεχόμενο ενισχύεται από την ύπαρξη δύο φωτογραφιών, στη μία απεικονίζεται ο γνωστός πίνακας του Γύζη το «Κρυφό σχολείο» και στην άλλη είναι ο Αδαμάντιος Κοραής, φωτογραφία που συνδέεται με το δεύτερο κεφάλαιο των Διδασκάλων του Γένους.

Τι λέει όμως το βιβλίο για το κρυφό σχολείο; Η κατάσταση στην παιδεία, όπως περιγράφεται στο σχολικό βιβλίο, χωρίζεται σε δύο περιόδους. Στην πρώτη περίοδο η οποία φθάνει έως το 1600 υπάρχουν τα κρυφά σχολεία: «Οι Τούρκοι από πολύν καιρόν δεν επέτρεπον να ανοίξουν νέα σχολεία οι Έλληνες. Δι' αυτό φοβερά αμάθεια επεκράτησε μεταξύ των Ελλήνων. Αλλά κατά την εποχήν αυτήν της μεγάλης αμαθείας μερικοί Ελληνόπαιδες εδιδάσκοντο ολίγα γράμματα. Τα ολίγα δε αυτά γράμματα εμάνθανον οι Ελληνόπαιδες από ιερείς και μοναχούς εις τας Εκκλησίας και τα μοναστήρια. Αλλ' επειδή και τα ολίγα αυτά γράμματα δεν επετρέπετο από τους Τούρκους να διδάσκωνται φανερά, εδιδάσκοντο κρυφά και πολλάκις μάλιστα την νύκτα. Δια τούτο τα σχολεία αυτά ωνομάσθησαν κρυφά σχολεία» (σελ. 30).

Διαφορετική όμως είναι η κατάσταση μετά το 1600 που αρχίζουν και δημιουργούνται σχολεία και το σχολικό βιβλίο αναλύει τους λόγους για τους οποίους ξεκίνησε η λειτουργία τους: «Από το έτος όμως 1600 και έπειτα τα Ελληνικά γράμματα ήρχισαν να διδάσκωνται μέσα εις το Οθωμανικόν κράτος δια τους εξής λόγους: Πρώτον οι Τούρκοι από τότε ήρχισαν να αφήνουν τους Έλληνας ελευθέρους να ανοίγουν σχολεία. Δεύτερον εις την διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων κατά την εποχήν εκείνην συνετέλεσε και η Ελληνική κοινότης της Ενετίας. Εις την Ενετίαν είχαν καταφύγει πολλοί Έλληνες, οι οποίοι, αφού προώδευσαν πολύ και επλούτισαν, συνέστησαν και σχολείον, εις το οποίον εδιδάσκοντο μόνον Ελληνόπαιδες Ορθόδοξοι. Κατόπιν δε πολλοί Έλληνες της Ενετίας έσπευσαν να ιδρύσουν σχολεία και εις τας ιδιαίτερας αυτών πατρίδας ή και άλλας Ελληνικάς πόλεις. Και πρώτος ο Έλληνας της Ενετίας, Επιφάνειος καλούμενος, έκτισε δύο σχολεία, εν εις την πατρίδα του τα Ιωάννινα και έτερον εις τας Αθήνας» (σελ. 31-32).

Στο βιβλίο του Χάρακα δεν υπάρχει το γνωστό ποίημα «Φεγγαράκι μου λαμπρό» που υπήρχε στο βιβλίο Ιστορίας των Χωραφά και Ποταμιάνου του 1928, αλλά η συναισθηματική εμπλοκή των μαθητών δημιουργείται με την εικόνα του πίνακα του Γύζη. Να επισημάνουμε ότι η ύπαρξη σχολείων στον ελληνικό χώρο διαφαίνεται και από την περιγραφή των αρμοδιοτήτων που δόθηκαν στους δημογέροντες. Ανάμεσα σε αυτές ήταν ότι «διηύθυνον την περιουσίαν, η οποία ανήκεν εις την κοινότητα, τα σχολεία και τα φιλανθρωπικά καταστήματα, εάν υπήρχον» (σελ. 20).

Γενικά, στα σχολικά βιβλία της περιόδου αυτής υπάρχει κοινή σύγκλιση στην αναφορά στα θέματα της παιδείας. Όπως αναφέρουν οι Μπουζάκης & Κανταρτζή (2019: 79) «υπάρχουν αναφορές στα «κρυφά σχολεία» που λειτουργούσαν, κατά τους συγγραφείς, με τους ιερείς ως δασκάλους στους νάρθηκες των εκκλησιών και τα μοναστήρια. Εκτός, όμως, από τα «κρυφά σχολεία» υπάρχουν αναφορές ότι από τον 17^ο αιώνα και μετά λειτούργησαν και «φανερὰ σχολεία» με πρωτοβουλία είτε ελληνικών κοινοτήτων είτε του Πατριαρχείου».

Στο δεύτερο κεφάλαιο σχετικά με τους δασκάλους του Γένους γίνεται εκτενής αναφορά στον Αδαμάντιο Κοραή και το έργο του. Ο Κοραής είναι ο κύριος εισηγητής και εκφραστής του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο. Συνέβαλε στον ξεσηκωμό του Γένους και αγωνίστηκε να διαφυλάξει την πνευματική παράδοση του νέου Ελληνισμού στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Παράλληλα, υπήρξε ένας μεγάλος πατριώτης, που πάντα προσδοκούσε την απελευθέρωση της πατρίδας του και μοχθούσε γι' αυτήν με όλες του τις δυνάμεις. Όλες του οι προσπάθειες είτε φιλολογικές είτε πολιτικές σε αυτόν τον στόχο κατέτειναν. Πίστευε ότι η ελευθερία έρχεται με την πνευματική αναγέννηση και την άνοδο του πνευματικού επιπέδου του λαού και προέτρεπε για την ίδρυση σχολείων, στα οποία θα εφαρμοζόταν ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα, σύμφωνα με τη νέα παιδαγωγική της Δύσης. «Όλοι μας αι προλήψεις και αι κακίαι», τόνιζε, «προέρχονται από της απαιδευσίας την καταραμένηναχλύν, ομίχλην, καταχνιάν. Μόνη η παιδεία, ελευθερώνουσα τον νουν από την άγνοιαν, διδάσκει τον άνθρωπον τα προς τον Θεόν και τον πλησίον καθήκον». Δεν περιορίζεται, όμως, ο Κοραής στις γενικές αυτές αρχές αλλά ασχολείται με όλες τις λεπτομέρειες ενός άρτιου εκπαιδευτικού προγράμματος, παρακολουθώντας τη νέα παιδαγωγική στη Δύση, τις ιδέες του Pestalozzi, τη μέθοδο της αλληλοδιδασκτικής διδασκαλίας κ.λπ. (Δημαράς, 1975: 193-204; Μαλαφάντης, 2001: 15-96).

Ιδιαίτερη αναφορά στην ενότητα «Η προπαρασκευή της ελληνικής επανάστασης» γίνεται και στο έργο του Ρήγα Φεραίου και στο πολιτικό του σχέδιο, το οποίο εμπνεύστηκε επηρεασμένος από τις ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης για μια επανάσταση όλων των λαών της ελληνικής χερσονήσου κατά της Τουρκίας (σελ. 41).

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου πραγματεύεται αναλυτικά την επανάσταση του 1821 και περιλαμβάνει τις εξής ενότητες: «Το πρώτον έτος της επανάστασης 1821», «Το δεύτερον έτος της επανάστασης 1822», «Το τρίτον έτος της επανάστασης 1823», «Το τέταρτον έτος της επανάστασης 1824», «Το πέμπτον έτος της επανάστασης 1825», «Το έκτο έτος της επανάστασης 1826», «Το τελευταίον έτος της επανάστασης 1827-1829».

Η διεξοδική αφήγηση των γεγονότων της επανάστασης του 21 επιτρέπει την αναφορά στο ένδοξο και ηρωικό παρελθόν. Μέσα από αναλυτικές περιγραφές και εξιστόρηση με γλαφυρές και συναισθηματικά φορτισμένες περιγραφές ηρωικών γεγονότων και κατορθωμάτων ηρώων, ο συγγραφέας του βιβλίου επιδιώκει να επιτύχει αυτό που είναι ο κύριος στόχος του Αναλυτικού Προγράμματος της Ιστορίας: η δημιουργία του εθνικού φρονήματος και η αγάπη προς την πατρίδα.

Εικόνα 1. Σελ. 115 από το αντίστοιχο κεφάλαιο

Μια σειρά από ήρωες διατρέχουν τις σελίδες του σχολικού βιβλίου και τα κατορθώματά τους περιγράφονται αναλυτικά: Ρήγας Φεραίος, Αθανάσιος Διάκος, Γρηγόριος Παπαφλέσσας, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Μάρκος Μπότσαρης, Οδυσσέας Ανδρούτσος, Νικήτας Σταματελόπουλος ή Τουρκοφάγος. Οι ήρωες αυτοί, όπως λέει ο Anderson, αποτελούν τα μαργαριτάρια στο «περιδέραιο» της εθνικής αφήγησης και λειτουργούν διδακτικά. Σύμφωνα με την Κουλούρη, η αφήγηση των κατορθωμάτων των εθνικών ηρώων έχει ως στόχο τη μίμηση, τον παραδειγματισμό και την επανάληψη ηρωικών πράξεων, όταν είναι αναγκαίο, καθώς λειτουργούν ως πρότυπα συμπεριφοράς στους μικρούς μαθητές (Κουλούρη, 1988: 60).

Οι ήρωες του παρελθόντος συνδέονται με ακατάλυτους δεσμούς (αίματος, γλώσσας, πολιτισμού, διαχρονικών εθνικών αξιών) με τους εθνικούς τους απογόνους. Ο δεσμός αυτός αποτελεί «ένα είδος εγγύησης ότι οι άνθρωποι του παρόντος μπορούν κι αυτοί να αρθούν στο ύψος των περιστάσεων, όπως έπραξαν οι πρόγονοί τους» (Breuilly, 1995: 67). Η λατρεία των μεγάλων ανδρών εμφανίζεται στα τέλη του 18^{ου}, καθώς προτείνονται ως ηρωικά παραδείγματα του έθνους και των αρετών του, κυρίως στη Γαλλία. Είναι η περίοδος της δημιουργίας των εθνών-κρατών, συνήθως μέσα από βίαιες συγκρούσεις και αιματηρούς αγώνες στους οποίους αναδεικνύεται ως υπέρτατη αρετή ο ηρωισμός, η αυτοθυσία και ο θάνατος για την πατρίδα. Ο Θούριος του Ρήγα «καλύτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή» εκφράζει ακριβώς το πνεύμα της εποχής (Φραγκουδάκη, 2004: 19).

Πολλοί Έλληνες εθνικοί ήρωες θυσιάζονται για την πατρίδα και για την ελευθερία της. Ένας από αυτούς είναι και Ρήγας Φεραίος: «Ο Ρήγας εθυσιάσθη πραγματικώς χάριν της πατρίδας του» (σελ. 43). Αλλά και η αυτοθυσία και ο ηρωικός θάνατος του Αθανάσιου Διακού περιγράφονται στο βιβλίο με αφηγήσεις γεμάτες εθνικό παλμό και συγκίνηση: «Ο Διάκος, αφού αρκετήν ώραν εβασανίσθη, υπέστη τον μαρτυρικών θάνατον, χωρίς να του διαφύγη κανέν παράπονον» (σελ. 72). Με ηρωικό θάνατο πέφτει στη μάχη και ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης «ενώ εμάχετο γενναίως και εφαιnéτο νικητής, εφονεύθη» (σελ. 84).

Μέσα στις σελίδες του βιβλίου υπάρχουν οι περιγραφές των ηθικών χαρακτηρισμών των εθνικών ηρώων και των προτερημάτων τους. Ανάμεσα στις μεγάλες μορφές του αγώνα είναι ο Μάρκος Μπότσαρης: «Στρατηγός όλων των Ελληνικών μερών της δυτικής Στερεάς Ελλάδος διωρίσθη τότε ο γενναίος και συνετός Μάρκος Μπότσαρης» (σελ. 97), και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης που «είχε ψυχήν γενναίαν και στρατηγικήν ευφυΐαν πολύ μεγάλην» (σελ. 124).

Ο Κολοκοτρώνης είναι ένας από τους σημαντικότερους ήρωες της επανάστασης, και όπως είναι φυσικό, περιγράφεται η δράση του σε πολλά διαφορετικά κεφάλαια: «Είχε μεγάλην ευγλωπτίαν, εξάίρετον στρατηγικήν ευφυΐα και φρόνημα ακατάβλητον» (σελ. 64), «Ο Κολοκοτρώνης, αν και έμεινε μόνος, δεν εδειλίασε...» (σελ.65). Μια από τις μεγάλες επιτυχίες των Ελλήνων ήταν η καταστροφή του στρατού του Δράμαλη και σημαντικό μέρος

της επιτυχίας οφειλόταν στη στρατηγική ευφυΐα του Κολοκοτρώνη «τοιούτον υπήρξε το τέλος της μεγάλης αυτής εκστρατείας του Δράμαλη, ένεκα της οποίας δικαίως εδοξάσθη ο Κολοκοτρώνης και ανεκηρύχθη αρχιστράτηγος της Πελοποννήσου από την Γερουσίαν αυτής» (σελ. 92).

Συχνά δεν περιγράφονται μόνο τα ηθικά τους χαρίσματα αλλά επιχειρείται και η περιγραφή των χαρακτηριστικών της φυσιογνωμίας τους. Έτσι, ο Κολοκοτρώνης «είχε σώμα ρωμαλέον και κεφαλήν μεγάλην με βλέμμα επιβλητικόν, με κόμην μακράν και με φωνήν βροντώδη, και εφόρει πάντοτε την περικεφαλαίαν του Αγγλικού στρατού» (σελ. 64).

Οι αγώνες των Σουλιωτών είναι κοινός τόπος σε όλα τα σχολικά βιβλία ιστορίας με αναλυτικές αφηγήσεις (σελ. 44-48). Στο συγκεκριμένο βιβλίο υπάρχει το κεφάλαιο «Οι αγώνες των Σουλιωτών κατά του Αλή-πασά» (σελ. 44-47), ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην αφήγηση της ηρωικής θυσίας των Σουλιωτισσών με το σχετικό κείμενο: «...Το δεύτερον όμως (ενν. σώμα των Σουλιωτών) περικυκλώθη επάνω εις τους βράχους του Ζαλόγγου, και αφού επί δύο ημέρας επολέμησεν, έμεινεν χωρίς τροφάς και πολεμοφόδια. Τότε ετελέσθη εκεί μία από τας μεγαλυτέρας θυσίας, τας οποίας αναγράφει η ιστορία του κόσμου. Αι γυναίκες εφίλησαν τα τέκνα των διά τελευταίαν φοράν και τα επέταξαν κάτω εις τον ποταμόν Αχέροντα. Αυταί δε επιάσθησαν εις χορόν και εις έκαστον γύρον ερρίπτετο η πρώτη κάτω εις τον κρημόν, έως ότου έπεσαν όλα» (σελ. 47).

Το αφήγημα ενισχύεται με ανάλογα κείμενα που περιέχονται στα αναγνωστικά κυρίως της ΣΤ΄ τάξης τα οποία καθώς είναι λογοτεχνικά είναι και περισσότερο συναισθηματικά φορτισμένα. Για παράδειγμα στο Αναγνωστικό *Νέα Ζωή* της ΣΤ΄ τάξης του 1935 υπάρχει το εξής απόσπασμα: «Οι Σουλιώται, ιδόντες τον μέγαν κίνδυνον, απεφάσισαν να δώσουν τέλος εις την ζωήν των. Ουδείς ήθελε να παραδοθή. Οι άνδρες έσυραν τας σπάθας αυτών και επέπεσον κατά των Τούρκων ως λέοντες. Αι γυναίκες, φέρουσαι τα τέκνα αυτών προ των βαράθρων κατεφίλουν αυτά, έπειτα τα ελάμβανον εκ του ποδός και τα εξεσφενδόνιζον εις την άβυσσον! Μετά τούτο ώρμων με την σπάθην ανά χείρας κατά των Τούρκων και εμάχοντο ως λέαινας... Όσοι άνδρες και γυναίκες εκινδύνευον να συλληφθώσιν, εκρημνίζοντο εις τα βάραθρα και έπιπτον επί των συντριμμάτων των τέκνων αυτών... Όλα τα υπέφερον, όλα! Μόνον εις χείρας των Τούρκων δεν ήθελον να πέσουν. Αι γυναίκες ήκουον την δουλείαν και έφριπτον. Προετίμων να κατασυντριψούν τα τέκνα αυτών και να κατασυντριβούν και αι ίδιαι μάλλον ή να ζήσωσιν ως δούλαι κατάκλειστοι εις τους γυναικωνίτας των Τούρκων. Τοιαύται υπήρξαν αι Ελληνίδες αύται» (σελ. 97).

Μέσα στο βιβλίο τονίζονται οι ηθικές αρετές και τα πατροπαράδοτα εθνικά προτερήματα όπως η φιλοπατρία, η γενναιότητα, ο ηρωισμός, η ευσέβεια, η ευφυΐα, η αυτοθυσία: «Οι Έλληνες όμως ηγωνίσθησαν γενναίως και έκαμαν εις τον εχθρόν μεγάλην καταστροφήν» (σελ. 25). Η θυσία εις το Κούγκι «ο Σαμουήλ... χωρίς να ταραχθή εξεκένωσε αμέσως το πιστόλι του επάνω εις την πυρίτιδα και ανετίναξεν εις τον αέρα το Εκκλησίδιον και όλους, όσοι ήσαν μέσα εις αυτό και πέριξ αυτού» (σελ. 47).

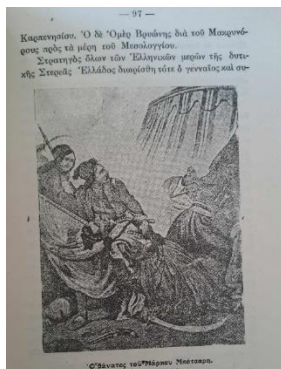
Συχνά οι αγωνιστές θυσιάζονταν χωρίς να υπολογίσουν τη ζωή τους. Η θυσία μάλιστα του Γεωργίου Ολυμπίου που περιγράφεται στο βιβλίο ενισχύεται από σχετικό πίνακα με το κατόρθωμά του. «Εκ τούτων ο Καρπενησιώτης επολέμησε γενναίως εις το Σκουλένιον παρά τον Προύθον ποταμόν, όπου αυτός και πολλοί εκ των οπαδών του εφονεύθησαν και μόνον ολίγοι εσώθησαν... ο δε Ολύμπιος και ο Φαρμάκης εκλείσθησαν μαζί εις το μοναστήριον του Σέκου, όπου επολιορκήθησαν. Και ο μεν Ολύμπιος, ο οποίος κατείχε το κωδωνοστάσιον, ήναψε την πυρίτιδα και ανετινάχθη εις τον αέρα με τους οπαδούς του και πολλούς Τούρκους» (σελ. 55).

Μια από τις πιο σημαντικές στιγμές, ένδοξες αλλά συνάμα θλιβερές της ιστορίας είναι η έξοδος του Μεσολογγίου. Πολλές οι πράξεις ηρωισμού, αυταπάρνησης και αυτοθυσίας αλλά η πιο ηρωική η θυσία του Καψάλη: «Η ηρωικότερα δε εκ των πράξεων αυτών ήτο η του γέροντος Καψάλη, ο οποίος ανετίναξε την μεγαλύτεραν αποθήκην των πολεμοφοδίων» (σελ. 122).

Ο αγώνας για την ελευθερία είναι πόθος, πόθος που διακατέχει όλους και γι' αυτό όλοι παίρνουν μέρος σ' αυτόν με όποιο τρόπο μπορεί ο καθένας: «Και εις τα δύο ταύτας μάχας έλαβον μέρος εις αυτάς και επολέμησαν όχι μόνο οι άνδρες, αλλά και οι γυναίκες και οι γέροντες και αυτά τα παιδιά ακόμη με οιονδήποτε μέσον ηδύναντο» (σελ. 123).

Εικόνα 2. Θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη, σελ. 97

Αλλά οι αγώνες των Ελλήνων δεν ήταν μόνο στη στεριά αλλά και στη θάλασσα. Ο ρόλος των νησιών και των νησιωτών περιγράφεται διεξοδικά στην ενότητα «Η επανάσταση εις τας νήσους» και στα αντίστοιχα κεφάλαια «Η Ύδρα, αι Σπέτσαι και τα Ψαρά» και «ο ναυτικός αγών μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων κατά το 1821» όπου έχουμε αντίστοιχες περιγραφές ηρωικών πράξεων: «ο οποίος (Λάμπρος Κατσώνης) ανεδείχθη τότε έξοχος ναυτικός Έλλην ήρωας» (σελ. 36), «ο φοβερός πυρπολητής Κωνσταντίνος Κανάρης» (σελ. 78), «η Ύδρα ανέδειξε και τον ικανώτερον ναύαρχον, τον Ανδρέαν Μιαούλην, και τον εξοχώτερον πολίτην, τον Λάζαρον Κουντουριώτην» (σελ. 78), «δύο τολμηροί Ψαριανοί ο Καλαφάτης και ο Παπανικολής» (σελ. 80), «Οι γενναίοι αυτοί ναυτικοί» (σελ. 80).

Τα ηρωικά κατορθώματα των Ελλήνων στη θάλασσα εμπύχωσαν τους Έλληνες και έκαμψαν το ηθικό των Τούρκων. Από τα μεγαλύτερα ναυτικά κατορθώματα ήταν η πυρπόληση της τουρκικής ναυαρχίδας και υποναυαρχίδος από τον Κανάρη (σελ. 92) τις οποίες το βιβλίο αφηγείται αναλυτικά.

Ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας είναι και η καταγωγή καθώς και η συνέχεια του έθνους. Μέσα από το σχολικό βιβλίο του Χάρακα επιχειρείται η ανάδειξη της συνέχειας αυτής ξεκινώντας από την αρχαία Ελλάδα με τους Έλληνες να κατέχουν τις ίδιες αρετές με τους προγόνους τους. Κορυφαίο παράδειγμα θυσίας και διαχρονικό σύμβολο οι Θερμοπύλες: «Ο Διάκος όμως και 40 εκ των συντρόφων του έμειναν εκεί και επολέμησαν ηρωικώς, όπως άλλοτε εις την ιδίαν πλησίον θέσιν οι 300 Σπαρτιάται με τον Λεωνίδα» (σελ. 72.), «Παρέμειναν δε μόνον 300 Μεσσήνιοι (στο Μανιάκι) με τον γενναίον αρχηγόν (τον Παπαφλέσσα) και επολέμησαν επί 3 ώρας ηρωικώτατα, έως ου έπεσον όλοι... Η μάχη αυτή ομοιάζει κατά πολύ με την μάχην των 300 Σπαρτιατών υπό τον Λεωνίδα εις τας Θερμοπύλας» (σελ. 115).

Η περιγραφή των ηρωικών κατορθωμάτων στα πολεμικά γεγονότα της επανάστασης ενδυναμώνει το εθνικό αφήγημα, καθώς η εθνική εποποιία αποτελείται από τους πολέμους και τους ήρωες του έθνους. Τα μηνύματα που διατρέχουν τα κείμενα των σχολικών βιβλίων

συνεπικουρούνται και από άλλες εκδηλώσεις μέσα στο σχολείο. Οι εθνικές εορτές, η έπαρση της σημαίας, οι παρελάσεις, οι απαγγελίες εθνικών ποιημάτων, οι πανηγυρικοί λόγοι, οι δραματοποιήσεις και τα θεατρικά έργα αλλά και η διακόσμηση των σχολικών τάξεων με χάρτες και εικόνες ηρώων ενισχύουν την αφήγηση περί του έθνους (Μαυροσκούφης, 2007).

Εκτός των εθνικών προτερημάτων οι Έλληνες όμως έχουν και εθνικά ελαττώματα, με κυρίαρχο «προπατορικό» αμάρτημα τη διχόνοια. Στην εθνική αυτή αδυναμία δε διστάζει να αναφερθεί και ο Διονύσιος Σολωμός στον εθνικό μας ύμνο: «Η διχόνοια που βαστάει ένα σκίπτρο η δολερή καθενός χαμογελάει, παρ' το λέγοντας, κι εσύ». Ο συγγραφέας του βιβλίου της Ιστορίας δεν παραλείπει να αναφερθεί στους εμφυλίους πολέμους που δημιούργησε η δίψα για την εξουσία ανάμεσα σε στρατιωτικούς και πολιτικούς, η οποία έσπειρε τη διχόνοια και οδήγησε στους εμφυλίους. Οι εμφύλιοι πόλεμοι αναφέρονται σε ξεχωριστό κεφάλαιο στο βιβλίο με τίτλο «Εμφύλιοι πόλεμοι μεταξύ των Ελλήνων» (σελ. 100-101): «οι συνελθόντες εκεί αντιπρόσωποι ευρέθησαν διηρημένοι εις δύο εχθρικές μεταξύ των μερίδας, εις την μερίδα των πολιτικών και εις την μερίδα των στρατιωτικών» (σελ. 102).

Αναφέρονται, μεταξύ των άλλων, τα εξής για τις διαμάχες και τους εμφυλίους που ξέσπασαν ανάμεσα στους πολιτικούς με αρχηγό τον Μαυροκορδάτο και τους στρατιωτικούς με αρχηγό τον Κολοκοτρώνη: «...Ο πρώτος εκ των εμφυλίων πολέμων δεν είχε και πολλές ζημίας διότι ο Κολοκοτρώνης υπεχώρησε και συνεβιβάσθη με τους αντιπάλους του. Αλλά μετά τινα χρόνον επηκολούθησεν ο δεύτερος, ο οποίος ήτο πολύ σκληρός διότι και ο υιός του Κολοκοτρώνη Πάνος εφονεύθη και πολλοί άλλοι Έλληνες υπέστησαν μεγάλας ζημίας. Τέλος και πάλιν οι υπό τον Κολοκοτρώνην υπεχώρησαν και παρεδόθησαν εις τους αντιπάλους των. Αλλά τότε 15 αρχηγοί της μέριδος του Κολοκοτρώνη και αυτός ο Κολοκοτρώνης ωδηγήθησαν υπό των αντιπάλων των εις την Ύδραν και εφυλακίσθησαν εις το εκεί μοναστήριον του Προφήτου Ηλία» (σελ. 101).

Ήταν τόσο μεγάλη η διάσταση που έλαβαν οι εμφύλιες διαμάχες που έως και λόρδος Βύρων «κατέβαλεν όλας τας προσπαθείας διά να συμφιλίωση τους διαμαχομένους αρχηγούς των Ελλήνων» (σελ. 101).

Η ιστορία γίνεται όχι μόνο από αυτά που επιλέγει το βιβλίο να αφηγηθεί αλλά και από αυτά που επιλέγει να αποσιωπήσει: Είναι κυρίως τα δύσκολα θέματα της ιστορίας και τα αμφιλεγόμενα που τα σχολικά βιβλία επιλέγουν να μη διηγηθούν. Ένα από αυτά είναι και η «δολοφονία» του Ανδρούτσου η οποία, ενώ αναφέρεται σε άλλα βιβλία της περιόδου, στο συγκεκριμένο βιβλίο αποσιωπάται. Στο βιβλίο Ιστορίας των Χωραφά και Ποταμιάνου του 1928 υπάρχει η σχετική αναφορά:

«Ο Γκούρας έπιασε τον Οδυσσέα και τον εφυλάκισε στο βενετσιάνικο πύργο απάνω στην Ακρόπολη των Αθηνών. Σε λίγο όμως βρέθηκε το σώμα του Οδυσσέα κομματιασμένο κάτω από τον πύργο. Διαδόθηκε πως θέλησε να ξεφύγει και γκρεμίστηκε. Μπορεί όμως και να σκοτώθηκε κατά προσταγή του Γκούρα, και έπειτα να πετάχτηκε το πτώμα του από τα τείχη του πύργου» (σελ. 83).

Για την άλωση της Τρίπολης και το τι συνέβη η επιλογή του συγγραφέα είναι ο μη σχολιασμός: «Πάντες οι άλλοι (οι Τούρκοι της Τριπόλεως), ή συνελήφθησαν αιχμάλωτοι, ή εθανατώθησαν» (σελ. 68).

Στοιχείο αυτοπροσδιορισμού του ελληνικού έθνους και διάκρισης από τους άλλους είναι η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία. Η καλλιέργεια της θρησκευτικότητας δεν επιδιωκόταν μόνο με τα θρησκευτικά μαθήματα αλλά με το σύνολο της διδασκαλίας, ξεκινώντας από το αναγνωστικό και φθάνοντάς στα σχολικά βιβλία όλων σχεδόν των μαθημάτων. Ως συστατικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας, η θρησκεία προσδιόριζε σε μεγάλο βαθμό και το περιεχόμενο της εθνικής αγωγής. Από εδώ προκύπτει η σύζευξη της

εκκλησιαστικής ιστορίας με την εθνική ελληνική ιστορία καθώς και η προσπάθεια έξαρσης του ρόλου της εκκλησίας κατά τους χρόνους της δουλείας. Η διατήρηση του θρησκευτικού χαρακτήρα σήμαινε διατήρηση του εθνικού χαρακτήρα.

Οι αναφορές λοιπόν στις διώξεις που υπέστησαν οι Χριστιανοί τον καιρό της δουλείας στα αρχικά κεφάλαια του βιβλίου βοηθούν στη δημιουργία κινήτρων για αυτοθυσία και για τον αγώνα «νυν υπέρ πάντων». Σύμφωνα με τον Βόγλη, στην επαναστατημένη Ελλάδα αρχίζουν να γίνονται αναφορές στις χριστιανικές αξίες «στου Χριστού το όνομα» και στον «χριστιανικόν ηρωισμόν». Και ήταν χρήσιμες, καθώς προσέφεραν ισχυρό κίνητρο για να προσελκύσουν στον αγώνα «υπέρ πίστεως και πατρίδος» εναντίον του «άλλου φύλου και αλλοπίστου Έθνους» των Τούρκων όχι μόνο τους Έλληνες αλλά και όλους τους χριστιανούς ραγιαδες. Ας αναλογιστούμε ότι στον «Οργανισμό του Αρείου Πάγου», το συνταγματικό κείμενο του 1^{ου} έτους της επανάστασης, «Έλληνες» θεωρούνται «όσοι κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν» με τη θρησκεία να είναι σημαντικό κριτήριο για τον προσδιορισμό των Ελλήνων και του πολιτικού έθνους τους και ταυτόχρονα να αποτελεί και το κριτήριο αποκλεισμού από το δικαίωμα του πολίτη (Βόγλη, 2007: 47-8).

Ο Αθανάσιος Διάκος υπέστη μαρτυρικό θάνατο γιατί δεν δέχτηκε να αλλαγοπιστήσει: «Εγώ Έλλην και Χριστιανός εγεννήθηκα και Έλλην και Χριστιανός θα πεθάνω» (σελ. 72). Αλλά και σε άλλα σημεία ενισχύεται ο ρόλος της θρησκείας και το ότι οι Έλληνες αγωνίζονταν και για χάρη της πίστης τους: «Οι Έλληνες μάχονται υπερανθρώπως κατ' αλλοφύλων και αλλοθρήσκων χάριν της ελευθερίας των και της θρησκείας των» (σελ. 99).

Εικόνα 3. Ο Αθανάσιος Διάκος, σελ. 71

«Οι Έλληνες κατόρθωσαν **χωριστά** από τους Τούρκους να διατηρήσουν ασφαλέστερον την θρησκείαν των, την γλώσσαν των και τον εθνισμόν των» (σελ. 21). Θρησκεία, γλώσσα και εθνική ταυτότητα λοιπόν προβάλλονται ως τα τρία συστατικά στοιχεία που προσδιορίζουν της εθνική ταυτότητα των Ελλήνων.

Η δημιουργία εθνικής ταυτότητας δεν πραγματοποιείται όμως μόνο με την περιγραφή του εθνικού εαυτού, αλλά χρειάζεται πάντα ο «άλλος» ως στοιχείο αυτοπροσδιορισμού. Και ενώ ο εθνικός «εαυτός» έχει όλα τα θετικά χαρακτηριστικά, ο «άλλος» συγκεντρώνει τα αρνητικά. Κυρίως, όπως είδαμε, δίνεται έμφαση στις πολεμικές συγκρούσεις που είχε ο «εαυτός» με τον «άλλο», με τον «εαυτό» να αμύνεται και να υπερασπίζεται τα κεκτημένα του. Στα βιβλία Ιστορίας της ΣΤ' τάξης αυτής της περιόδου ο «άλλος» είναι κυρίως ο Τούρκος και μετά ο Βούλγαρος.

Ανάμεσα στα αρνητικά χαρακτηριστικά των «άλλων» είναι οι κάθε είδους αγριότητες. Η αφήγησή τους λειτουργεί και ως κίνητρο που θα δώσει τη δύναμη για τον αγώνα υπέρ της ελευθερίας και για την αυτοθυσία που χρειάζεται να επιδείξουν οι αγωνιστές αφηφώντας τη ζωή τους, ιδιαίτερα όταν οι διώξεις γίνονται από τους αλλόθρησκους «άλλους»: «Οι

Τούρκοι εφυλάκισαν, εκρέμασαν και διαφοροτρόπως εθανάτωσαν πολλούς Έλληνες... Οι τρομεροί διωγμοί και οι άγριοι φόνοι κατά των Ελλήνων κληρικών και λαϊκών πολλαπλασιάστησαν...»

«Την δε τετάρτην παρεδόθη (το λείψανον του Πατριάρχου) εις τους Εβραίους, οι οποίοι προς χλευασμόν το έσυραν εις τους δρόμους και κατόπιν το κατεβίβασαν εις την παραλίαν του Κερατίου Κόλπου. Εκεί το έρριψαν εις την θάλασσαν, αφού προηγουμένως έδεσαν απάνω εις τις λείψανον πέτρας και ήνοιξαν και πληγάς δια να εισέλθη ύδωρ, να βαρύνη περισσότερο και να βυθισθή ευκολώτερον...» (σελ. 62).

Η καταστροφή της Χίου, των Ψαρών, της Κάσου περιγράφονται αναλυτικά με όλες τις βιαιότητες από την πλευρά των Τούρκων: «Ο Σουλτάνος άμα έμαθε την επανάστασιν της Χίου, διέταξε να σφαγούν οι Χίοι κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως ... έπειτα, αφού μετέφερε και εκ της απέναντι παραλίας της Μικράς Ασίας πολλούς αγρίους Τούρκους, επετέθη κατά της πόλεως και όλης της νήσου. Η λεηλασία και η σφαγή, η ερήμωσις και η καταστροφή που έγινε τότε καθ' όλον τον μήνα Απρίλιον εις την Χίον, δεν περιγράφεται...» (σελ. 92-93).

Στην καταστροφή της Κάσου «πολλοί εξ αυτών εφονεύθησαν και πολλοί, ιδίως γυναίκες και παιδιά, μετεφέρθησαν εις την Αλεξάνδρειαν και επωλήθησαν ως δούλοι, οι δε λοιποί υπετάχθησαν» (σελ. 106).

Και στα Ψαρά «Οι άλλοι Ψαριανοί, οι οποίοι έμειναν εις την παραλίαν, συνελήφθησαν αιχμάλωτοι, ή εφονεύθησαν, ή ερρίφθησαν εις την θάλασσαν και επνίγησαν» (σελ. 108).

Ηρωικές στιγμές αυταπάρνησης ξετυλίγονται, προσφέροντας άφθαστα παραδείγματα και πρότυπα στους μικρούς μαθητές: «Οι Τούρκοι εστράφησαν τελευταίον και κατά του Παλαιοκάστρου, το οποίον επί δύο ημέρας κατόρθωσε να αντισταθή γενναίως. Άλλ' όταν τελευταίον είδον οι πολιορκούμενοι ότι οι Τούρκοι επλησίαζον να το κυριεύσουν, έθεσαν πυρ εις την πυριτιδαποθήκην και ανετινάχθησαν εις τον αέρα» (σελ. 108).

Στην επανάσταση του 21 ο εχθρός ήταν αλλόθρησκος και ευδιάκριτος. Όμως όταν ο «άλλος» είναι ο Βούλγαρος τα πράγματα είναι διαφορετικά. Το κεφάλαιο 7 έχει τίτλο «Ο φυλετικός αγών Ελλήνων και Βουλγάρων εις την Μακεδονίαν» (σελ. 147). Ποιο στοιχείο εδώ είναι αυτό που θα καθορίσει την εθνική ταυτότητα; Η ελληνική συνείδηση, η πίστη του να θέλεις να είσαι **Έλληνας**.

«Αι πόλεις και τα χωρία αυτά ήσαν εις την βόρειον Μακεδονίαν, όπου όλοι οι κάτοικοι από της Βυζαντινής εποχής έμειναν μεν Σλαυόφωνοι, αλλ' είχαν συνείδησιν πάντοτε Ελληνικήν και πίστιν πάντοτε Ορθόδοξον Χριστιανικήν» (σελ. 147).

«Παρασκεύασαν οι Βούλγαροι ενόπλους συμμορίας και τα εξαπέλυσαν εις όλην την Σλαυόφωνον Μακεδονίαν. Αι συμμορίαί αυταί προέβησαν εις παντός είδους σκληρότητας και κακουργίας κατά πάντων των Ορθοδόξων Σλαυοφώνων και εξηνάγκασαν πολλούς να υποταχθούν εις την Βουλγαρικήν εξουσίαν... Κατ' αυτόν τον τρόπον εξηκολούθησεν επί σειράν ετών σκληρότατος φυλετικός αγών εις την Μακεδονίαν μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων» (σελ. 148).

Οι Έλληνες με την ίδια γενναιότητα αντιμετώπισαν στις μάχες του Λαχανά και του Κιλκίς τους Βουλγάρους;

«Κατά τας μάχας αυτάς οι Έλληνες ηγωνίσθησαν επί τρεις ημέρας ηρωϊκώς και τέλος διά της λόγχης εξετόπισαν και έτρεψαν εις φυγήν όλον αυτόν τον Βουλγαρικόν στρατόν. Έπειτα ενίκησαν τους Βουλγάρους και εις άλλας διαφόρους μάχας και τέλος τους εξηνάγκασαν να υποχωρήσουν εις τα σύνορα της Βουλγαρίας» (σελ. 155). «Ο ελληνικός στρατός κατήγαγε και πάλι νίκας περιφανείς εναντίον των Βουλγάρων με ηρωισμόν και αυτοθυσίαν» (σελ. 157).

Η δεύτερη ενότητα τελειώνει με τον Καποδίστρια στον οποίο το βιβλίο καταλογίζει πολλά θετικά στοιχεία αλλά και απολυταρχισμό: «Ο Καποδίστριας είχε δυσανεστήσει πολλούς Έλληνες με την απολυταρχική του διοίκηση... Ο Καποδίστριας έλαβε σκληρά μέτρα κατά των αντιπάλων αυτού και μεταξύ άλλων εφυλάκισεν εις το Ναύπλιον και τον Πετρόμπεην» (σελ. 135). Αλλά και η θέση που παίρνει το βιβλίο απέναντι στον Όθωνα, αν και του αναγνωρίζει την ειλικρινή του αγάπη για την Ελλάδα (σελ. 139) είναι επικριτική: «αλλ' ο Όθων πολλάκις παρεβίασε το σύνταγμα αυτό σκανδαλωδώς» (σελ. 138). Ο συγγραφέας φαίνεται ότι διακατέχεται από δημοκρατική ευαισθησία η οποία όμως αναιρείται όταν χρειάζεται να κάνει αναφορά στα γεγονότα της δικτατορίας του Μεταξά στο σχετικό κεφάλαιο.

Η Μικρασιατική καταστροφή, γεγονός που συγκλόνισε τον ελληνισμό περιγράφεται στο προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Ο Ευρωπαϊκός πόλεμος του 1914-1918» (σελ. 155). Αφού ο συγγραφέας αναφέρεται στις συνθήκες που επικράτησαν περιγράφονται τα γεγονότα της Σμύρνης σε μια πολύ σύντομη αναφορά, ως εξής:

«Αλλ' επιτέλους εκουράσθη (ο Ελληνικός στρατός) από την μακράν παράτασιν του πολέμου και εις μίαν επίθεσιν, την οποίαν υπέστη τον Αύγουστον του 1922, εκάμφθη και υπεχώρησεν. Η υποχώρησις όμως αυτή έγινεν ατυχώς πολύ άτακτος και επέφερε άτακτον και τρομεράν φυγήν του στρατού και του Ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας εις την Ελλάδα» (σελ. 158).

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Τα μετά την Μικρασιατική καταστροφήν» αναφέρει: «Η άτακτος υποχώρησις του Ελληνικού στρατού και η τραγική απομάκρυνσις του Ελληνικού πληθυσμού εκ της Μικράς Ασίας επέφερε μεγάλην καταστροφήν, η οποία γενικώς ελύπησε πολύ όλους τους Έλληνας» (σελ. 158).

Ο συγγραφέας επιλέγει λιτό, κοφτό και σύντομο λόγο χωρίς συναισθηματικές εξάρσεις, λόγο τελείως διαφορετικό από αυτόν που είχε χρησιμοποιήσει για να περιγράψει τις λαμπρές σελίδες δόξας και ηρωισμού. Το κεφάλαιο του ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η τραγική μοίρα χιλιάδων ανθρώπων κλείνουν με το «ελύπησε πολύ». Τα γεγονότα είναι ακόμα πρόσφατα και πονάνε πολύ!

Το κεφάλαιο κλείνει με το έργο του Βασιλέα Γεωργίου του Β' και του Μεταξά. Κοινός στόχος και των δύο ανδρών, η πάταξη του κομμουνισμού. Το πιο σημαντικό έργο του Βασιλιά η διάλυση της Βουλής στις 4 Αυγούστου του 1936 και η ανάθεση της κυβέρνησης στον Ιωάννη Μεταξά:

«Ο Βασιλεύς Γεώργιος Β' προσπάθησε να συμφιλιώση τας διαφόρους αντιμαχομένας πολιτικάς μερίδας και να αποκαταστήσει την γαλήνην, η οποία προ πολλού είχε διαταραχθή εις όλην την χώραν. Δυστυχώς όμως αι πολιτικάί μερίδες παρενέβαλον πολλά εμπόδια εις την συμφιλιωτικήν ταύτην προσπάθειαν της Κυβερνήσεως. Συγχρόνως δε και αι ανατρεπτικάί ιδέαι του κομμουνισμού, αι οποίαι είχαν διαδοθή και εις την Ελλάδα επικινδύνως, όχι μόνον παρεκώλυον το έργον τούτο της Κυβερνήσεως, αλλ' ετάραττον και ηπειλούν και αυτήν την ύπαρξιν του κράτους.

Εις την δεινήν ταύτην περίστασιν η σύνεσις του βασιλέως έσωσε το Κράτος από την καταστροφήν. Ο Βασιλεύς Γεώργιος την 4^{ην} Αυγούστου 1936 διέλυσε την Βουλήν και την Γερουσίαν και ανέθεσεν εις τον ικανόν και δραστήριον πολιτικόν άνδρα Ιωάννην Μεταξάν να κυβερνήση με απόλυτον ελευθερίαν το κράτος κατά την κρίσιν του. Η μεγάλη αυτή χειρονομία του Ανωτάτου Άρχοντος εστέφθη υπό πλήρους επιτυχίας, διότι ο Ιωάννης Μεταξάς ανεδείχθη πραγματικώς άξιος κυβερνήτης του κράτους κατά την κρίσιμον ταύτην περίστασιν».

«Η μεγάλη αυτή χειρονομία του Ανωτάτου Άρχοντος εστέφθη υπό πλήρους επιτυχίας, διότι ο Ιωάννης Μεταξάς ανεδείχθη πραγματικώς άξιος Κυβερνήτης του κράτους κατά την κρίσιμον ταύτην περίστασιν» (σελ. 159).

Σύμφωνα με το βιβλίο, αφού ο Μεταξάς πάταξε τον κομμουνισμό μπόρεσε να οδηγήσει τη χώρα στην ευημερία: «Ο Ιωάννης Μεταξάς κατεδίωξε και κατέβαλε τελείως τον κομμουνισμό. Αποκατέστησε την τάξιν και την γαλήνην εις την χώραν. Ο ελληνικός λαός παρακολουθεί με όλην του την στοργήν και αφοσίωσιν το έργον τούτο του νέου κράτους. Η δε 4η Αυγούστου του 1936 θα μείνη ασφαλώς ημέρα ιστορική διά το Ελληνικόν έθνος» (σελ. 159).

Οι μέρες είναι δύσκολες και ο συγγραφέας και ο εκδοτικός οίκος για να μπορέσουν να πάρουν έγκριση κυκλοφορίας σαφώς και πρέπει να ακολουθήσουν το πλαίσιο που ορίζεται προσφέροντας ένα λαμπρό παράδειγμα του πώς τα σχολικά βιβλία μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μέσο ιδεολογικής χειραγώγησης και προπαγάνδας. Σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση διαδραμάτισε η ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων το 1937 με τον Νόμο 952. Ως αποτέλεσμα, επιτάχθηκε η ομοιομορφία στο περιεχόμενο των βιβλίων, καθώς ορίζονταν συγκεκριμένοι άξονες ανάπτυξης κάθε ενότητας. Με αυτόν τον τρόπο, εγκεκριμένα και μη εγχειρίδια, γράφονταν βάσει των κατευθύνσεων του Υπουργείου, εφόσον στόχος των συγγραφέων ήταν η έγκριση των βιβλίων τους ως σχολικών.

Ένας από τους κύριους στόχους της εκπαιδευτικής πολιτικής του Μεταξά είναι η ιδεολογική διαμόρφωση των μαθητών, την οποία επιδιώκει μέσα από συγκεκριμένους μηχανισμούς. Ο έλεγχος των σχολικών βιβλίων και η ίδρυση του Οργανισμού Έκδοσης Σχολικών Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.) είναι ένα παράδειγμα. Η ίδρυση της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.), η κυκλοφορία του περιοδικού Νεολαία, τον Οκτώβριο του 1938, επίσημο όργανο της Ε.Ο.Ν. είναι διαφορετικά μέσα που επιδιώκουν όμως τον ίδιο στόχο. Ο επηρεασμός αυτός της συνείδησης της νεολαίας μέσα από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό γίνεται περισσότερο έμμεσα στην πρώτη φάση ανάπτυξης του καθεστώτος (1936-1938) και περισσότερο άμεσα στη δεύτερη φάση (1938-1940) οπότε η αναβαθμισμένη Ε.Ο.Ν. συμπληρώνει ή και υποκαθιστά σε ένα βαθμό τον επίσημο εκπαιδευτικό μηχανισμό. Στη δεύτερη φάση ανάπτυξης του καθεστώτος, η ένταξη στην Ε.Ο.Ν. γίνεται υποχρεωτική, ενώ παράλληλα απαγορεύεται η ίδρυση και λειτουργία συλλόγων, σωματείων και ιδρυμάτων, που αποσκοπούν στην αγωγή της νεολαίας. Ο Μεταξάς αναλαμβάνει την Προεδρία της Οργάνωσης και τοποθετεί ως γενικό αρχηγό της τον διάδοχο του θρόνου, Παύλο. Η ανάληψη του Υπουργείου Παιδείας τον Νοέμβριο του 1938 από τον ίδιο τον Μεταξά δείχνει το έντονο ενδιαφέρον του προς τα θέματα παιδείας (Κανταρτζή, 2012: 239-256).

Πώς άραγε τα μεταγενέστερα βιβλία ιστορίας περιγράφουν τα σχετικά γεγονότα; Θα έχει πολύ ενδιαφέρον να το δούμε στα βιβλία Ιστορίας που θα κυκλοφορήσουν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τα αιματηρά γεγονότα που διαδραματίστηκαν!

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Breuilly, J. (1995). *Nationalism and the state*. Manchester: Manchester University Press.
- Αγγελάκη, Ρ. (2018). Διαπολιτισμική λογοτεχνία και ιστορικός εγγραμματισμός: εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα. Στο Π. Παπαδημητρίου & Χ. Κωσταρής (επιμ.) *Πρακτικά του 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου «Η εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα: Αναζητώντας την τέχνη, την καινοτομία, τη δημιουργικότητα», Β΄ τόμος*. 70-79. Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/praktika-3ou->

synedrioy/?fbclid=IwAR1kg3clGNDuMgObbGr4ZexDLCPbiInD-2Tgll4ajYvzkzomPUiLitbChi1s

- Αντερσον, Μ. (1997) *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Βόγλη, Ε. (2007). «Έλληνες το γένος» *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1944)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δημαράς, Α. (2017). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τόμος Α΄ 1821-1894*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Δημαράς, Α. (2017). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τόμος Β΄ 1894-1967*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Κανταρτζή, Ε. (1991). *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (1992). Το παραπρόγραμμα και τα στερεότυπα που επιβάλλει στους ρόλους των δυο φύλων. *Νεοελληνική Παιδεία*, 24, 107-114.
- Κανταρτζή, Ε. (2002). *Ιστορική αναδρομή της εικονογράφησης των παιδικών και σχολικών βιβλίων*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2003). *Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2012). *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική: ίδρυση και λειτουργία του ΟΕΣΒ από το 1937 έως το 1981*. Στο Κ. Δ. Μαλαφάντης κ.ά. (Επιμ.), *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα, 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 19-21 Νοεμβρίου 2010, Τόμος Α΄*. Αθήνα: Διάδραση. 239-256.
- Κανταρτζή, Ε. (2019). Η εικόνα χίλιες λέξεις: σχολικό βιβλίο και εικονογράφηση. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 19, 49-63.
- Κανταρτζή, Ε. (2023). Το βιβλίο Ιστορίας των Χωραφά και Ποταμιάνου. *Νέα Ελληνική Ιστορία, Culture - Journal of Culture in Tourism, Art and Education*, 3 (5), 38-53. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.26220/cul.4597>
- Κανταρτζή, Ε. (2023). Τα σχολικά βιβλία ιστορίας: συγκροτώντας την εθνική μας ταυτότητα. *Culture - Journal of Culture in Tourism, Art and Education*, 3(4), 95-107. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.26220/cul.4620>
- Καψάλης, Α., & Χαραλάμπους, Δ. (2008). *Σχολικά εγχειρίδια: θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνική Νεολαίας.
- Κουλούρη, Χ. (2002). Η μάχη των σχολικών εγχειριδίων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 125, 93-98.
- Λέκκας, Π. (2001). *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαλαφάντης, Κ. (2001). *Η παιδαγωγική του νεοελληνικού διαφωτισμού*. Αθήνα: Πορεία.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2007). Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Καταστροφική διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών; Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*. Αθήνα: Μεταίχμιο. 74-75.
- Μαυροσκούφης, Δ. (1999). Η εικονογράφηση της Ιστορίας και η διακόσμηση των σχολείων: θεωρητικά προβλήματα και πρακτικά ατοπήματα. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 105, 50-59.
- Μήτσης, Ν. (1999). *Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1822-1993), Παράθεση πηγών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαξεβάνη, Π., & Παπακωνσταντίνου, Δ. (2016) Ανασχεδιάζοντας τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας: Θεωρία της Γνώσης και αισθητική εμπειρία στη διδασκαλία της Ιστορίας. Στα *Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Προγράμματα Σπουδών-Σχολικά εγχειρίδια:*

- Από το παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον». 543-550. Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/category/ekdoseis/>*
- Μπουζάκης, Σ. (1999). *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας. Τόμος Α' 1888-1932, Τόμος Β' 1933-1968*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπουζάκης, Σ., & Κανταρτζή, Ε. (2019). *Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του δημοτικού σχολείου (1917-2017). Η διαχείριση των εθνικών τραυμάτων, επιτευγμάτων και μύθων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νιρβάνας, Δ. Ζ. (1935). *Νέα Ζωή, Αναγνωστικόν ΣΤ' Τάξεως*. Αθήνα: Δημητράκου.
- Φραγκουδάκη, Α. (2004). *Η εθνική ταυτότητα, το έθνος και ο πατριωτισμός. Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-4. Κλειδιά και Αντικλειδιά*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- Χαρίση, Α. (2013). *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο πρότυπο ειδικό σχολείο Αθηνών (1937-1940)*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Παράρτημα

Τα σχολικά βιβλία, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές, ανήκουν στις Συλλογές του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του Εθνικού Κέντρου Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού.

